

بررسی اسناد احادیث سه باب از کتاب «الحجّه» کافی

عبدالله فروزانفر*

نهل غروی نائینی**

چکیده: با وجود تمجیدها و تأییدهای فراوان از احادیث کتاب کافی کلینی در قرون مختلف و اعتماد بر آنها، در میان متأخران، نظریاتی در عدم اعتبار اسناد برخی از احادیث این کتاب مطرح شده است. این مقاله با بررسی سند احادیث سه باب از بابهای کتاب «الحجّه» ضمن یادآوری برخی احادیث مهم درباره اهل بیت، بر تثبیت سند بسیاری از این احادیث دست یافته و آنها را با اظهار نظر علامه مجلسی در کتاب «مرآة العقول» مقایسه کرده است.

کلیدواژه: سند / کتاب الحجّه / صحیح / حسن / موثق.

مقدمه

از آنجا که سنت و حدیث دومین منبع از منابع استخراج احکامند، آگاهی از صحت و سقم آنها دارای اهمیّت فراوان است. کتاب «الکافی» مرحوم کلینی یکی از

*. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشگاه تربیت مدرس.

** دانشیار دانشگاه تربیت مدرس.

معتبرترین گنجینه‌های حدیثی شیعه است که در خصوص صحت سند همه احادیث آن با توجه به معیارهای متقدمین و متأخرین، اختلاف نظر وجود دارد. آیت الله خویی، (از معتقدین به عدم صحت همه احادیث «الکافی») پس از بیان این مطلب که برخی از بزرگان معتقد به صحت همه روایات «الکافی» بوده و هیچ زمینه‌ای برای بی اعتباری آنها به خاطر ضعف سند نمی بینند، از زبان مرحوم شیخ محمدحسین نائینی نقل می کند: «إن المناقشة في اسناد روایات الکافی حرفة العاجز.» (۲: ج ۱، ص ۸۷)

در این مقاله، بر آنیم تا به ارزیابی سند سه باب از بابهای کتاب «الحجّه» ی کتاب «الکافی» مرحوم کلینی بپردازیم. این بابها عبارت اند از: (۱) «أَنَّ الْأَئِمَّةَ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَآلَهُ الْأَمْرُ وَهُمْ النَّاسُ الْمَحْسُودُونَ الَّذِينَ ذَكَرَهُمُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ».

(۲) «أَنَّ الْآيَاتِ التِّي ذَكَرَهَا اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ فِي كِتَابِهِ هُمُ الْأَئِمَّةُ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ».

(۳) «أَنَّ أَهْلَ الذِّكْرِ الَّذِينَ أَمَرَ اللَّهُ الْخَلْقَ بِسُؤَالِهِمْ هُمُ الْأَئِمَّةُ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ».

و نتیجه بررسی را با اظهار نظر علامه مجلسی در کتاب «مرآة العقول» - که شرح آن بزرگوار بر کتاب کافی است - مقایسه کنیم.

۱. باب: «أَنَّ الْأَئِمَّةَ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَآلَهُ الْأَمْرُ وَهُمْ النَّاسُ الْمَحْسُودُونَ الَّذِينَ ذَكَرَهُمُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ».

۱- (۱) حدیث ۱:

۱-۱- (۱) سند حدیث

الحسين بن محمد بن عامر الأشعري، عن معلى بن محمد قال: حَدَّثَنِي الْحَسَنُ بْنُ عَلِيٍّ الْوَشَّاءُ، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ عَائِدٍ، عَنْ ابْنِ أُذَيْنَةَ، عَنْ بَرِيدِ الْعَجَلِيِّ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا جَعْفَرٍ عليه السلام عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ: «أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ.» - الحديث (۱۲: ج ۱، ص ۲۹۳-۲۹۴)

بررسی سند

۱-۱-۲) الحسین بن محمد بن عامر الأشعري:

قال النجاشي: الحسين بن محمد بن عمران بن أبي بكر الأشعري القمي، أبو عبد الله، ثقة.

(۱۱: ص ۶۶)

آیت الله خویی ذیل الحسین بن محمد بن عامر می نویسد: «من مشايخ الكليني يروى عنه كثيراً وهو الحسين بن محمد بن عمران بن أبي بكر الأشعري القمي، الثقة الآتي» (۲: ج ۶، ص ۷۶)

۱-۱-۳) معلى بن محمد:

ابن غضائري می نویسد: المعلى بن محمد، البصري، أبو محمد، يُعرف حديثه ويُكر، و يروي عن الضعفاء. (۷: ص ۹۶)

شیخ طوسی ایشان را در زمره کسانی که از ائمه علیهم السلام روایت نکرده اند، ذکر کرده و هیچ لفظی دال بر توثیق یا عدم توثیق ایشان ذکر نکرده است. (۴: ص ۴۴۹) نجاشی نیز عنوان «مضطرب الحديث و المذهب» را درباره وی به کار برده است. (۱۱: ص ۴۱۸) آیت الله خویی پس از ذکر گفتار فوق درباره معلى بن محمد به دفاع از او می پردازد و می نویسد: «الظاهر أنَّ الرجل ثقة يعتمد على رواياته». (۲: ج ۱۹، ص ۲۵۸) و در ادامه می گوید: گفتار نجاشی در مورد اضطراب او در حدیث و مذهب، مانع وثاقتش نمی شود؛ اما اضطرابش در مذهب، همان گونه که برخی ذکر کرده اند، ثابت نشده و بر فرض ثبوت، منافاتی با وثاقت ندارد؛ اما اضطرابش در حدیث، معنایش این است که او گاهی آنچه را می شناخته روایت می کرده و گاهی هم آنچه را نمی شناخته؛ و این نیز منافاتی با وثاقت ندارد؛ اما روایتش از ضعفاء، بنابر گفتار ابن غضائری، بنابر فرض ثبوت، ضرری بر عمل کردن به آنچه از ثقات روایت کرده، نمی زند. پس ظاهر آن است که این مرد معتمد علیه است و الله العالم. (۲: ●)

۱-۱-۴) الحسن بن علیّ الوشاء:

شیخ طوسی ایشان را در زمره اصحاب امام رضا علیه السلام ذکر کرده است. (۴: ص ۳۵۴)
نجاشی نیز می نویسد: «... من أصحاب الرضا علیه السلام و كان من وجوه هذه الطائفة...» (۱۱: ص ۳۹)

آیت الله خویی نقل می کند: «روی الشيخ في التهذيب بسنده عن أبي جعفر محمد بن المفضل ابن إبراهيم الأشعري، قال حدثنا الحسن بن علي بن زياد وهو الوشاء الخزّاز وهو ابن بنت إلياس وكان وقف ورجع فقطع.» و می نویسد: «محمد بن المفضل ثقة و الطريق إليه صحيح.» مرحوم خویی در ادامه، گفتار دیگری از شیخ طوسی درباره ای راوی نقل کرده مبنی بر اینکه شیخ در کتاب الغیبه ایشان را ذیل عنوان «الواقفه من جملة من كان واقفاً ثم رجع لما ظهر من المعجزات على يد الرضا علیه السلام» آورده و نوشته است: «و كيف كان فلا ينبغي الريب في جلالة الرجل و وثاقته.» (۲: ج ۵، ص ۳۶) بنابراین آیت الله خویی شک در وثاقت و بزرگی مقام حسن بن علی و شاء را شایسته نمی داند.

۱-۱-۵) أحمد بن عائذ:

شیخ طوسی وی را جزء اصحاب امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام ذکر کرده است. (۴: ص ۱۲۶) نجاشی نیز ایشان را با عنوان «ثقه» یاد کرده است. (۱۱: ص ۹۸) مرحوم خویی نیز به ذکر گفتار شیخ و نجاشی بسنده کرده است. (۲: ج ۲، ص ۱۲۸-۱۲۹)
۱-۱-۶) ابن اُذینه = عمر بن اُذینه:

شیخ طوسی او را از اصحاب امام صادق علیه السلام و امام کاظم علیه السلام یاد کرده و با عنوان «ثقه» ستوده است. (۴: ص ۲۵۴ و ۳۳۹) نجاشی نیز درباره ایشان فرموده است: «شیخ اصحابنا البصريين و وجههم...» (۲: ج ۱۳، ص ۱۹)

۱-۱-۷) بريد العجلي:

شیخ ایشان را از اصحاب امام باقر علیه السلام (۴: ص ۱۲۸) و امام صادق علیه السلام (۴: ص ۱۷۱)

شمرده است. نجاشی نیز می‌فرماید: «... وجه من وجوه أصحابنا، و فقیه أيضا، له محلٌ عند الأئمة.» (۱۱: ص ۱۱۲) آیت‌الله خویی نیز می‌نویسد: کشی سه روایت در ذمّ برید آورده، ولی قابل معارضه نیستند. (۲: ج ۳، ص ۲۸۸-۲۸۹)

۱-۱-۸ نتیجه

علامه مجلسی این حدیث را ضعیف شمرده است. (۹: ج ۲، ص ۴۰۷) با توجه به دفاعی که مرحوم خویی از معلی بن محمد و حسن بن علی و شاء کرده، می‌توان این حدیث را موثق^۱ نامید، چون حسین بن محمد در سند، غیرامامی است؛ ولی عالمان شیعه وی را توثیق کرده‌اند.

۱-۲-۲ حدیث ۲:

۱-۲-۱ سند حدیث

عَدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ، عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ سَعِيدٍ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْفُضَيْلِ، عَنْ أَبِي الْحَسَنِ (ع): - الْحَدِيثُ (۱۲: ج ۱ ص ۲۹۴-۲۹۵)

بررسی سند

۱-۲-۲-۱ عَدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا: منظور از این عبارت، عده‌ای از مشایخ کلینی اند که وی جهت اختصار، به نام آنها تصریح نکرده است. این عده را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد: ۱- عده معلوم ۲- عده مجهول.

عده معلوم یعنی عده‌هایی که کتب رجالی افراد آن را مشخص کرده‌اند. از این رو، چنین عده‌هایی موجب ارسال سند نمی‌شوند. عده‌های معلوم کافی به عده‌هایی گفته می‌شود که پس از تعبیر «عَدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا» نام یکی از سه نفر زیر وجود داشته باشد: (۱) عَدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ عِيسَى. این عده پنج

۱. حدیث موثق: ما اتصل بسنده إلى المعصوم بمن نصّ الأصحاب علی توثیقه، مع فساد عقیده عن مثله او اعلاه فی جمع طبقات. (۸: ج ۱، ص ۱۶۸)

نفرند: محمد بن یحیی، علی بن موسی الّکُمِیذانی، داود بن کوره، احمد بن ادريس و علی بن ابراهیم بن هاشم. (۲) عدّه من أصحابنا عن أحمد بن محمد بن خالد البرقي. این عدّه نیز پنج نفرند: علی بن ابراهیم، علی بن محمد بن عبدالله، ابن اُذَنیّه، احمد بن عبدالله بن أمیه و علی بن الحسین السَّعدآبادی. (۳) عدّه من أصحابنا عن سهل بن زیاد. این عده چهار نفرند: علی بن محمد بن عَلّان، محمد بن ابی عبدالله، محمد بن الحسن و محمد بن العقیل الكلینی. (۱: ج ۳۰، فایده سوم، ص ۱۴۷-۱۵۰؛ ۱۳: ص ۳۴۸-۳۵۹)

عدّه مجهول یعنی عدّه‌ای که از غیر این سه نفر نقل کنند. مصادیق عدّه‌های مجهول در هیچ‌یک از منابع حدیثی و رجالی موجود مشخص نشده‌اند؛ لذا چنین مواردی موجب ارسال سند می‌شوند.

۱-۲-۳) أحمد بن محمد = احمد بن محمد بن عیسی الأشعريّ القمّي:

شیخ طوسی او را از اصحاب امام رضا علیه السلام و با عنوان «ثقة» یاد کرده است (۴: ص ۳۵۱) همچنین ایشان را از اصحاب امام جواد علیه السلام (۴: ص ۳۷۳) و امام هادی علیه السلام (۴: ص ۳۸۳) شمرده است. نجاشی نیز عناوین شیخ القمّین، و وجههم و فقیههم به وی داده است. (۱۱: ص ۸۲)

۱-۲-۴) حسین بن سعید = الحسین بن حمّاد، مولى علي بن الحسين علیه السلام، الأهوازيّ

شیخ طوسی عنوان «ثقة» را برای ایشان ذکر کرده است. (۴: ص ۳۵۵) در دیگر کتب رجال نیز عنوانی دال بر جرح ایشان وجود ندارد. (نک: ۱۱: ص ۵۸-۶۰؛ ۲: ج ۵، ص ۲۴۳-۲۴۴)

۱-۲-۵) محمد بن الفضیل = محمد بن فضیل بن کثیر الأزديّ الصيرفيّ

شیخ طوسی در کتاب رجالش سه بار از ایشان یاد کرده: محمد بن فضیل بن کثیر الأزديّ، کوفي صيرفيّ، (۴: ص ۲۹۲) محمد بن فضیل الکوفي الأزديّ، ضعیف، (۴: ص ۳۴۳) محمد بن الفضیل، ازديّ، صيرفيّ، یرمی بالغلو، له کتاب. (۴: ص ۳۶۵)

نجاشی و آیت الله خویی عنوانی دال بر جرح ایشان ذکر نکرده‌اند. (۱۱: ص ۳۶۷؛

۲: ج ۱۷، ص ۱۴۰)

۱-۲-۶ نتیجه

علامه مجلسی این حدیث را مجهول نامیده است. (۹: ص ۴۱۱) اما با بررسی سند این روایت، معلوم می‌شود که احمد بن محمد در سند غیر امامی ولی موثق است. همچنین شیخ طوسی محمد بن فضیل را ضعیف و غالی شمرد؛ بنابراین این حدیث ضعیف است در عین حالی که سند آن متصل می‌باشد. این حدیث در زمره احادیث عالی السند^۱ قرار داد.

۱-۳-۳ حدیث ۳:

۱-۳-۱- سند حدیث

محمد بن یحیی، عن أحمد بن محمد، عن الحسين بن سعيد، عن النضر بن سويد،
عن يحيى الحلبي، عن محمد الأحول، عن حمران بن أعين قال: قلت لأبي
عبدالله^(عليه السلام): - الحديث (۱۲: ج ۱، ص ۲۹۵)

بررسی سند

۱-۳-۲ محمد بن یحیی

شیخ طوسی ایشان را در قسمت «من لم یرو عن واحد الأئمة» ذکر کرده و نوشته است: «محمد بن یحیی العطار: روی عنه الكليني، قمي، كثير الرواية.» (۴: ص ۴۳۹)
نجاشی درباره‌ی ایشان می‌نویسد: «شيخ أصحابنا في زمانه، ثقة، عين، كثير الحديث.» (۱۱: ص ۳۵۳)

۱. کم بودن تعداد واسطه‌ها در نقل روایت (۸: ج ۱، ص ۲۴۳)

۱-۳-۳) أحمد بن محمد = احمد بن محمد بن عيسى الأشعري القمي. (ذیل حدیث شماره ۲ ذکر شد)

۱-۳-۴) الحسين بن سعيد = الحسين بن سعيد بن حماد. (همان)

۱-۳-۵) النضر بن سويد:

شیخ طوسی ذیل اصحاب امام کاظم علیه السلام از ایشان یاد می‌کند و می‌نویسد: «له کتاب و هو ثقة». (۴: ص ۳۴۵) نجاشی نیز می‌نویسد: نضر بن السوید الصیرفی، کوفی، ثقة، صحیح الحدیث... (۱۱: ص ۴۲۷) آیت الله خویی نیز گفتار شیخ و نجاشی را نقل کرده است. (۲: ج ۱۹، ص ۱۵۱)

۱-۳-۶) يحيى الحلبي:

شیخ طوسی ایشان را در زمره اصحاب امام صادق علیه السلام و امام کاظم علیه السلام یاد کرده، بدون اینکه عبارتی دال بر جرح یا تعدیل او بیاورد. (۴: ص ۳۲۳ و ۳۴۶) اما نجاشی درباره وی می‌نویسد: «ثقة ثقة، صحیح الحدیث». (۱۱: ص ۴۴۴)

۱-۳-۷) محمد الأحول = محمد بن علي بن النعمان الأحول

شیخ طوسی ایشان را از اصحاب امام صادق علیه السلام شمرده و نوشته است: «وكان ثقة، متكلمًا، حاذقًا...». (۵: ص ۲۰۷) همچنین در رجالش او را از اصحاب امام کاظم علیه السلام بر شمرده و نوشته است: «محمد يكتي أباجعفر الأحول الملقب بمؤمن الطاق، ثقة». (۴: ص ۳۴۳) نجاشی نیز می‌نویسد: «محمد بن علي بن النعمان بن أبي طريفة البجلي مولى، الأحول أبوجعفر، كوفي، صيرفي، يلقب مؤمن الطاق و صاحب الطاق...». (۱۱: ص ۳۲۵)

۱-۳-۸) حُمران بن أعين

شیخ طوسی ایشان را در زمره اصحاب امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام ذکر می‌کند و می‌نویسد: «حمران بن أعين الشيباني، مولا هم، يكتي أبا الحسن، وقيل: أبوحمزه، تابعي». (۴: ص ۱۳۲) نجاشی ایشان را در کتاب رجالش یاد نکرده‌اند.

۱-۳-۹ نتیجه

علامه مجلسی این حدیث را حسن^۱ نامیده است. (۹: ص ۴۱۱) اما از آنجا که احمد بن محمد در سند این روایت غیر امامی (اشعری) و توثیق شده است لذا طبق تعریف، این حدیث موثق است.

۱-۴-۴ حدیث ۴:

۱-۴-۱-۱ سند حدیث

الحسین بن محمد، عن معلى بن محمد، عن الوشاء، عن حماد بن عثمان، عن أبي الصباح قال: سألت أبا عبد الله عليه السلام: - الحديث (۱۲: ج ۱، ص ۲۹۵)

بررسی سند

۱-۴-۱-۲ تا ۱-۴-۱-۴-الحسین بن محمد، معلى بن محمد و الوشاء در حدیث اول همین باب ذکر شده‌اند. (بنگريد: ۱-۱-۲ تا ۱-۱-۴)

۱-۴-۱-۵ حماد بن عثمان:

شیخ طوسی ایشان را در زمرة اصحاب امام صادق عليه السلام، امام کاظم عليه السلام و امام رضا عليه السلام ذکر کرده است. (۴: ص ۱۸۶ و ۳۳۴ و ۳۵۴) ولی در جرح یا تعدیل وی سخنی به میان نیآورده است. نجاشی می‌نویسد: «حماد بن عثمان بن عمرو بن خالد الفزاري مولاهم، کوفي، کان یسکن عرزم فنسب إليها، وأخوه عبدالله ثقتان...» (۱۱: ص ۱۴۳)

۱-۴-۶-۱ أبي الصباح = أبو الصباح الكناني

آیت الله خویی ذیل «أبي الصباح» می‌گوید: ایشان همان «أبو الصباح الكناني» است و ذیل «أبو الصباح الكناني» می‌نویسد: شرح حال ایشان ذیل «إبراهيم بن نعيم» آمده است. (۲: ج ۲۱، ص ۱۸۹-۱۹۲).

۱. حدیث اتّصل سنده الى المعصوم بامامي ممدوح عن مثله أو أعلاه في جميع الطبقات. (۶: ص ۶۸؛ ج ۱، ص ۱۶۰)

شیخ طوسی ذیل «إبراهیم بن نعیم العبدیّ الكنانی» از اصحاب امام باقر علیه السلام می نویسد: «یکتبی أبا الصباح، کان یسمی المیزان من ثقته.» (۴: ص ۱۲۳) نجاشی نیز می نویسد: «... یسمّیه المیزان، لثقته.» (۱۱: ص ۱۹)

۱- ۴- ۷ نتیجه

علامه مجلسی این حدیث را ضعیف^۱ شمرده است. (۹: ص ۴۱۲) اما این حدیث را می توان جزء احادیث صحیح شمرد. ضمن اینکه حدیث عالی السند نیز هست.

۱- ۵- ۵ حدیث ۵:

۱- ۵- ۱ سند حدیث

علی بن ابراهیم، عن أبيه، عن محمد بن أبي عمير، عن عمر بن أذينة، عن بريد العجلي، عن أبي جعفر عليه السلام: - الحديث (۱۲: ج ۱، ص ۲۹۵)

بررسی سند

۱- ۵- ۲ علی بن ابراهیم:

نجاشی می نویسد: «علی بن ابراهیم بن هاشم، أبو الحسن القميّ، ثقة في الحديث، ثبت، معتمد، صحيح المذهب، سمع فأكثر (و أكثر)، و صنّف كتباً و أضرّ في وسط عمره.» (۱۱: ص ۲۶۰)

۱- ۵- ۳ ابراهیم بن هاشم:

شیخ طوسی می نویسد: ابراهیم بن هاشم القميّ، تلميذ يونس بن عبد الرحمن. (۴: ص ۳۵۳) نجاشی نیز ذیل نام ایشان می نویسد: أبو اسحاق القميّ، أصله كوفي، انتقل إلى قم، قال أبو عمرو الكشي: «تلميذ يونس بن عبد الرحمن من أصحاب الرضا عليه السلام.» هذا قول الكشي، وفيه نظر، و أصحابنا يقولون: أوّل من نشر حديث الكوفيّين بقم هو. (۴: ص ۱۶)

۱. حدیثی که شروط حدیث صحیح، حسن و موثق را ندارد. (۸: ج ۱، ص ۱۷۷ و ۱۷۸؛ ۶: ص ۷۱)

۱-۵-۴) محمد بن ابی عمیر:

شیخ طوسی با عناوین «ثقة» (۴: ص ۳۶۵) و «كان من أوثق الناس عند الخاصة و العامة» (۵: ص ۲۱۸) از ایشان یاد کرده است. نجاشی نیز می‌نویسد: «محمد بن ابی عمیر... و روى عن الرضا عليه السلام، جليل القدر عظيم المنزلة فينا و عند المخالفين.» (۱۱: ص ۳۲۶)

۱-۵-۵ و ۱-۵-۶) عمر بن أذينة و بريد العجلي: ذیل حدیث اول همین باب از ایشان سخن به میان آمد. (بنگريد: ۱-۱-۶ و ۱-۱-۷)
۱-۵-۷) نتیجه

علامه مجلسی این حدیث را حسن نامیده است. (۹: ص ۴۱۲) اما با بررسی سند این حدیث، معلوم می‌شود که این حدیث صحیح^۱ است و جزء احادیث عالی السند قرار دارد.

۲. باب: «أَنَّ الْآيَاتِ الَّتِي ذَكَرَهَا اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ فِي كِتَابِهِ هُمُ الْأُمَّةُ عَلَيْهِمُ السَّلَام.»

۲-۱) حدیث ۱:

۲-۱-۱-۱-۱) سند حدیث

الحسين بن محمد، عن معلى بن محمد، عن أحمد بن محمد بن عبد الله، عن أحمد بن هلال، عن أمية بن علي، عن داود الرقي قال: سألت أبا عبد الله عليه السلام: - الحديث (۱۲: ج ۱، ص ۲۹۶-۲۹۷)

۱. حدیث اتّصل سنده إلى المعصوم عليه السلام بنقل العدل الإمامي عن مثله في جميع الطبقات (۸: ج ۱، ص ۱۴۶-۱۵۲)

۲-۱-۲ و ۲-۱-۳ الحسین بن محمد و معلی بن محمد (بنگرید: ۱-۱-۲ و ۱-۱-۳)

۲-۱-۴) أحمد بن محمد بن عبدالله:

شرح حال ایشان در کتب رجال یافت نشد پس از مجاهیل است. شیخ مامقانی ایشان را از مجاهیل شمرده است. (۱۳: ص ۲۹۰)

۲-۱-۵) أحمد بن هلال:

شیخ طوسی ایشان را در زمره اصحاب امام هادی علیه السلام ذکر کرده و نوشته است: «أحمد بن هلال العبر تائي، بغدادی، غالی». (۴: ص ۳۸۴) در جای دیگر نیز می نویسد: ... و كان غالباً، متهماً في دينه. (۵: پیشین، ص ۸۳)

نجاشی می نویسد: «أحمد بن هلال أبو جعفر العبر تائي صالح الرواية، يعرف منها و ينكر...» (۱۱: ص ۸۳)

آیت الله خویی می نویسد: فساد عقیده و عمل ایشان، موجب سقوط روایتش از حجّیت نمی شود؛ چرا که ایشان بر طبق گفتار نجاشی (صالح الرواية)، فی نفسه ثقه است. (۲: ج ۲، ص ۳۵۸)

۲-۱-۶) أمية بن علي:

ابن غضائری درباره ایشان می نویسد: أمية بن علي، القيسي، يكتنأ بأبامحمد، في عداد القميين، ضعيف الرواية، في مذهبه ارتفاع. (۷: ص ۳۸) نجاشی نیز می گوید: اصحاب ما ایشان را تضعیف کرده اند. (۱۱: ص ۱۰۵)

۲-۱-۷) داود الرقي = داود بن كثير

ابن غضائری می نویسد: «داود بن كثير بن أبي خالد الرقي... كان فاسد المذهب، ضعيف الرواية، لا يُلتَفَتُ إليه.» (۷: ص ۵۸) شیخ طوسی ایشان را در زمره اصحاب امام کاظم علیه السلام و با عنوان «ثقة» یاد کرده است. (۴: ص ۳۳۶) نجاشی نیز می نویسد: «داود بن كثير ضعيف جداً و الغلاة تروى عنه. قال أحمد بن عبد الواحد: قل ما رأيت له حديثاً

سدیداً» (۱۱: ص ۱۵۶)

۲-۱-۸ نتیجه:

علامه مجلسی این حدیث را ضعیف نامیده است. (۹: ص ۴۱۴) در این روایت، احمد بن محمد بن عبدالله از مجاهیل است و احمد بن هلال، امیه بن علی و داود الرقی نیز از ضعیفاء می باشند. بنابراین این حدیث در زمره احادیث ضعیف به شمار می آید.

۲-۲-۲ حدیث ۲:

۲-۲-۱ سند حدیث

أحمد بن مهران، عن عبد العظیم بن عبد الله الحسني، عن موسى بن محمد العجلي، عن يونس بن يعقوب رفعه، عن أبي جعفر (ع) - الحديث (۱۲: ج ۱، ص ۲۹۷)

بررسی سند

۲-۲-۲ أحمد بن مهران:

قال ابن الغضائري: روى عنه الكليني في كتاب «الكافي» ضعيفاً. (۷: ص ۴۲) در رجال طوسی و نجاشی، نام ایشان ذکر نشده است.

۲-۲-۳ عبد العظیم بن عبد الله الحسني:

شيخ طوسي ایشان را در زمره اصحاب امام هادی (ع) و امام عسکری (ع) ذکر کرده است. (۴: ص ۳۸۷ و ۴۰۱) نجاشی نیز می نویسد: «عبد العظیم بن عبد الله... له كتاب خطب أمير المؤمنين...». (۱۱: ص ۲۴۷-۲۴۸)

۲-۲-۴ موسى بن محمد العجلي:

نام وی در رجال ابن غضائری، رجال طوسی و رجال نجاشی ذکر نشده است. در

معجم الرجال آیت الله خویی آمده که ایشان از یونس بن یعقوب روایت کرده و عبدالعظیم حسنی نیز از ایشان روایت نموده است. جرح یا تعدیل دیگری درباره ایشان وجود ندارد. (۲: ج ۱۹، ص ۷۶-۷۷)

۲-۲-۵) یونس بن یعقوب:

شیخ طوسی ایشان را جزء اصحاب امام صادق علیه السلام و امام کاظم علیه السلام و امام رضا علیه السلام برشمرده و با عنوان «ثقه» یاد کرده است. (۴: ص ۳۲۳ و ۳۴۵ و ۳۶۸) آیت الله خویی نیز می نویسد: «إنّ الرجل إمامي، ثقه، ولو فرض أنّه كان فطحياً، أو واقفياً رجع إلى الحقّ.» (۲: ج ۲۰، ص ۲۳۲)

۲-۲-۶) نتیجه:

علامه مجلسی این حدیث را ضعیف نامیده است. (۹: ص ۴۱۴) از بررسی سند این روایت، معلوم می شود که این روایت به دلایل زیر ضعیف است: ۱. ابن غضائری احمد بن مهران را تضعیف کرده و در رجال طوسی و نجاشی نیز نام ایشان ذکر نشده است و هیچ یک از مؤلفین کتب رجال به توثیق ایشان اشاره نکرده اند. (۱۰: ص ۱۹۳)

۲. یونس بن یعقوب در سند این روایت، تصریح به لفظ «رفع» نموده؛ بنابراین، این حدیث مرفوع و ضعیف است.

۲-۳) حدیث ۳:

۲-۳-۱- سند حدیث

محمّد بن یحیی، عن أحمد بن محمد، عن محمد بن أبي عمير أو غيره، عن محمد بن الفضيل، عن أبي حمزة، عن أبي جعفر علیه السلام: - الحديث (۱۲: ج ۱، ص ۲۹۷)

بررسی سند

۲-۳-۲ تا ۵-۳-۲) محمد بن یحیی، أحمد بن محمد، محمد بن الفضیل در احادیث باب قبلی ذکر شده‌اند. (بنگريد به ترتيب: ۱-۳-۲، ۱-۲-۳، ۱-۴-۵، ۱-۵-۲)

۲-۳-۶) أبي حمزة

قال الخوئي: الظاهر أنَّ هذا هو الثماني الآتي... وهو ثابت بن دينار. (۲: ج ۲۱، ص ۱۳۴)
نجاشی ذیل ثابت بن أبی صفیه می‌نویسد: أبو حمزة الثماليّ و اسم أبی صفیة دينار، مولى، كوفي، ثقة. (۱۱: ص ۱۱۵)

۲-۳-۷) نتیجه

از نظر علامه مجلسی، این حدیث مجهول است. (۹: ص ۴۱۵) در این روایت، چند نکته قابل توجه است: ۱- احمد بن محمد غیر امامی (اشعری) است ولی موثق. ۲- کلمه «غیره» در سند مجهول است. ۳- شیخ طوسی، محمد بن فضیل را ضعیف و متهم به غلو دانسته است. بنابراین، این حدیث مجهول و ضعیف است؛ لکن از نوع احادیث عالی السند است.

۳. باب: «أَنَّ أَهْلَ الذِّكْرِ الَّذِينَ أَمَرَ اللَّهُ الْخَلْقَ بِسُؤَالِهِمْ هُمُ الْأُمَّةُ الْعَالِيَةُ.»

۳-۱) حدیث ۱:

۳-۱-۱) سند حدیث

الحسين بن محمد، عن معلى بن محمد، عن الوشاء، عن عبد الله بن عجلان، عن أبي جعفر عليه السلام: - الحديث (۱۲: ج ۱، ص ۳۰۳)

بررسی سند

۳-۱-۲ تا ۳-۱-۴) الحسین بن محمد، معلى بن محمد و الوشاء (بنگريد: ۱-۱-۲ تا ۱-۱-۴)

۳-۱-۵) عبدالله بن عجلان

شيخ طوسى ايشان را در زمرة اصحاب امام باقر عليه السلام و امام صادق عليه السلام ذكر کرده است. (۴: ص ۱۳۹ و ۲۶۴) مرحوم خويى نيز به گفتار شيخ طوسى بسنده کرده است. (۲: ج ۱۰، ص ۲۵۱)

۳-۱-۶) نتیجه

علامه مجلسى عنوان «ضعيف على المشهور» را به اين روايت داده است. (۹: ص ۴۲۶) اما با بررسى سند اين حديث، معلوم مى شود که اين حديث موثق است، بدین سبب که حسين بن محمد غير امامى (اشعرى) و موثق است. سند اين روايت هم سندى عالى است.

۳-۲) حديث ۲:

۳-۲-۱) سند حديث

الحسين بن محمد، عن معلى بن محمد، عن محمد بن أورمة، عن علي بن حسان، عن عمه عبدالرحمن بن كثير قال: قلت لأبي عبدالله عليه السلام: - الحديث (۱۲: ج ۱، ص ۳۰۴)

بررسی سند

۳-۲-۲) محمد بن أورمة

ابن غضائرى مى نويسد: «محمد بن أورمة، أبو جعفر، القمي، اتهمه القميون بالغلو، و حديثه نقى لافساد فيه، و ما رأيت شيئاً ينسب إليه تضطرب فيه النفس...» (۷: ص ۹۳) نجاشى نيز ذيل نام ايشان مى نويسد: «أبو جعفر القمي ذكره القميون و غمزوا عليه و رموه بالغلو حتى دس عليه من يفتك به، فوجدوه يصلّى من أول الليل إلى آخره فتوقفوا

عنه.» (۱۱: ص ۳۲۹)

۳-۲-۳) علی بن حسان:

ابن غضائری درباره وی می نویسد: «علی بن حسان بن کثیر، مولی ابی جعفر الباقر، ابوالحسن، روی عن عمّه عبدالرحمن، غال، ضعیف.» (۷: ص ۷۷)
نجاشی نیز عناوین «ضعیف جدّاً، ذکره بعض أصحابنا في الغلاة و فاسد الاعتقاد» را درباره او به کار برده است. (۱۱: ص ۲۵۱)

۳-۲-۴) عبدالرحمن بن کثیر:

قال النجاشي: «عبدالرحمن بن کثیر الهاشمي مولى عباس بن محمد... كان ضعيفاً غمز أصحابنا عليه وقالوا: كان يضع الحديث.» (۱۱: ص ۲۳۴-۲۳۵)
آیت الله خوئی می نویسد: ابن قولویه و علی بن ابراهیم، عبدالرحمن بن کثیر را توثیق کرده اند؛ از آنجاکه این گفتار با تضعیف نجاشی نسبت به ایشان معارض است بنابراین وثاقتش ثابت نیست. (۲: ج ۹، ص ۳۴۴)

۳-۲-۵) نتیجه

علامه مجلسی این حدیث را ضعیف شمرده است. (۹: ص ۴۲۸) از آنجاکه در سند این روایت، سه راوی ضعیف وجود دارد، این حدیث ضعیف است؛ هرچندکه به لحاظ سند، عالی است.

۳-۳) حدیث ۳:

۳-۳-۱) سند حدیث

الحسين بن محمد، عن معلى بن محمد، عن الوشاء قال: سألت الرضا عليه السلام: -
الحديث (۱۲: ج ۱، ص ۳۰۴)

بررسی سند

۳-۳-۲ تا ۳-۳-۴ هر سه نفر راویان حدیث فوق ذیل حدیث اول باب «أَنَّ الْأَئِمَّةَ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَوَلَاةُ الْأُمَرَاءِ هُمُ النَّاسُ الْمَحْسُودُونَ الَّذِينَ ذَكَرَهُمُ اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ» ذکر شده‌اند. (بنگرید: ۱-۱-۲ تا ۱-۱-۴)

۳-۳-۵ نتیجه

علامه مجلسی عنوان «ضعیف علی المشهور» را به این روایت داده است. (همان) اما با بررسی سند این روایت، می‌توان آن را موثق نامید؛ زیرا حسین بن محمد غیر امامی و دارای توثیق از طرف علمای شیعه است. این حدیث عالی‌السند است.

۳-۴ حدیث ۴:

۳-۴-۱ سند حدیث

عَدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ، عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ سَعِيدٍ، عَنِ النَّضْرِ بْنِ سُوَيْدٍ، عَنْ عَاصِمِ بْنِ حُمَيْدٍ، عَنْ أَبِي بَصِيرٍ، عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام: - الْحَدِيثُ (۱۲: ج ۱، ص ۳۰۵)

بررسی سند

۳-۴-۲ تا ۳-۴-۵ در مورد «عَدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا»، أحمد بن محمد، حسین بن سعید و نضر بن سويد قبلاً بحث شد. (بنگرید به ترتیب: ۱-۲-۲، ۱-۲-۳، ۱-۲-۴، ۱-۳-۵)

۳-۴-۶ عاصم بن حمید

شیخ طوسی وی را جزء اصحاب امام صادق عليه السلام ذکر کرده است. (۴: ص ۲۶۲) نجاشی نیز می‌نویسد: «عاصم بن حمید الحنطاط الحنفی أبو الفضل، مولى، كوفي، ثقة، عین، صدوق، روى عن أبي عبد الله عليه السلام». (۱۱: ص ۴۴۱)

۳-۴-۷ أبي بصير = يحيى بن القاسم أبو بصير الأسدي

نجاشی ذیل نام يحيى بن القاسم می‌نویسد: أبو بصير الأسدي، وقيل أبو محمد، ثقة،

وجیه. (۱۱: ص ۴۴۱)

آیت الله خوئی نیز می نویسد: برخی گفته اند که ابوبصیر بین ثقه و غیر ثقه مشترک است؛ به همین خاطر، این دسته از روایات از حجّیت ساقط اند؛ ولی ما در شرح حال یحیی بن قاسم ذکر کردیم که ابوبصیر هنگامی که به صورت مطلق به کار می رود، منظور یحیی بن قاسم است و بر فرض پنهان بودن، امر متردّد بین او و لیث بن بختری مرادی ثقه است. پس تردّد، تأثیری ندارد، و غیر این دونفر هم به این کنیه معروف نیستند. بلکه هیچ موردی ابوبصیر به طور مطلق، یافت نمی شود که غیر از این دونفر باشد. (۲: ج ۲۱، ص ۴۷)

۳-۴-۸ نتیجه

علامه مجلسی این حدیث را صحیح شمرده است. (۹: ص ۴۲۹) اما این حدیث نیز به خاطر احمد بن محمد اشعری، موثق است. این حدیث نازل السند^۱ است.

۳-۵ حدیث ۵:

۳-۵-۱ سند حدیث

أحمد بن محمد، عن الحسين بن سعيد، عن حماد، عن ربعي، عن فضيل، عن أبي عبد الله عليه السلام: - الحديث (۱۲: ج ۱، ص ۳۰۵)

بررسی سند

۳-۵-۱ احمد بن محمد (بنگريد: ۱-۲-۳)

۳-۵-۲ حسين بن سعيد (بنگريد: ۱-۲-۴)

۳-۵-۳ حماد

برای این اسم به طور مستقل، در کتب رجال ذکر نیافتم؛ جز اینکه آیت الله

۱. نازل السند در مقابل عالی السند است که واسطه های آن زیاد است (۸: ج ۱، ص ۲۴۳)

خوبی گفته که حمّاد مشترک بین حمّادبن عثمان و حمّادبن عیسی است و هر دو ثقه‌اند. (۱۲: ج ۶، ص ۲۱۲)

۳-۵-۴) ربیع = ربیع بن عبدالله بن الجارود

قال النجاشی: «ربیع بن عبدالله بن الجارود... بصريّ، ثقة... و صحب الفضیل بن یسار و أكثر الأخذ عنه و كان خصيصاً به.» (۱۱: ص ۱۶۷) شیخ طوسی نیز ایشان را جزء اصحاب امام صادق علیه السلام ذکر کرده‌اند. (۴: ص ۲۰۵)

۳-۵-۵) فضیل = فضیل بن یسار

شیخ طوسی ایشان را در زمره اصحاب امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام ذکر و با عنوان «ثقه» از او یاد کرده است. (۴: ص ۲۰۵) نجاشی نیز می‌نویسد: «الفضیل بن یسار النهديّ أبو القاسم عربيّ، بصريّ، صميم، ثقة.» (۱۱: ص ۳۰۹)

۳-۵-۶) نتیجه

علامه مجلسی این حدیث را صحیح می‌نامد. (۹: ص ۴۳۰) این حدیث نیز به خاطر احمدبن محمد اشعری، موثق است. سند این حدیث نیز عالی است.

۳-۶-۶) حدیث ۶:

۳-۶-۱) سند حدیث

محمّد بن یحیی، عن محمّد بن الحسین، عن محمّد بن إسماعیل، عن منصور بن یونس، عن أبي بكرٍ الحضرمي قال: كنت عند أبي جعفر عليه السلام: - الحديث (۱۲): ج ۱، ص ۳۰۵-۳۰۶

بررسی سند

۳-۶-۲) محمّد بن الحسین = محمّد بن الحسین ابی الخطاب

شیخ طوسی درباره ایشان می‌نویسد: کوفی ثقة. (۴: ص ۳۷۹) نجاشی نیز می‌نویسد: «جليل من أصحابنا، عظيم القدر، كثير الرواية، ثقة، عين، حسن التصانيف،

مسکون إلى روايته.» (۱۱: ص ۳۳۴)

۳-۶-۳) محمد بن إسماعيل = محمد بن اسماعيل بن بزيع

شيخ طوسي می نویسد: «محمد بن إسماعيل بن بزيع، ثقة صحيح، كوفي، مولى المنصور.» (۴: ص ۳۶۴) نجاشی نیز می نویسد: «محمد بن إسماعيل بن بزيع... ولد بزيع بيت، كان من صالحى هذه الطائفة و ثقاتهم، كثير العمل.» (۱۱: ص ۳۳۰)

۳-۶-۴) منصور بن يونس:

شيخ طوسي ذيل اصحاب امام كاظم عليه السلام می نویسد: «منصور بن يونس، بزرج، له كتاب، واقفي.» (۴: ص ۳۴۳) نجاشی نیز می نویسد: «منصور بن يونس بُزْرج، ابويحيى و قيل أبوسعيد، كوفي، ثقة.» (۱۱: ص ۴۱۳)

۳-۶-۵) أبى بكر الحضرمي = عبدالله بن محمد الحضرمي (۱۴: ج ۲، ص ۳۶۹)

آيت الله خويى می نویسد: «الحضرمي» با كنية أبى بكر سه نفرند: عبدالله بن محمد، محمد بن شريح و احمد بن محمد، ولى معروف از میان اين سه نفر، عبدالله بن محمد است. (۲: ج ۲۱، ص ۷۰)

شيخ طوسي ذيل اصحاب امام صادق عليه السلام می نویسد: «عبدالله بن محمد، أبوبكر الحضرمي الكوفي، سمع من أبي الطفيل، تابعي.» (۴: ص ۲۳۰)

اردبیلی ذيل «عبدالله بن محمد ابوبكر الحضرمي» می نویسد: «الكوفي سمع من أبي الطفيل تابعي روى عنهما.» (۱۴: ج ۱، ص ۵۰۱)

۳-۶-۶) نتیجه:

علامه مجلسی این حدیث را «حسن موثق» نامیده است. شيخ طوسي، منصور بن يونس در سند این روایت را واقفی نامیده؛ همچنین ابوبكر الحضرمي را جزء تابعين خوانده است. بنابراین جزء احاديث عالی السند نیز محسوب می شود.

۷-۳ حدیث ۷:

۱-۷-۳ سند حدیث

محمّد بن یحیی، عن محمد بن الحسین، عن صفوان بن یحیی، عن العلاء بن رزین، عن محمد بن مسلم، عن أبي جعفر علیه السلام: - الحدیث (۱۲: ج ۱، ص ۳۰۶)

بررسی سند

۲-۷-۳ صفوان بن یحیی:

شیخ طوسی ایشان را با عناوین «وکیل الرضلاء علیه السلام، ثقة» یاد کرده است. (۴: ص ۳۳۸) نجاشی نیز عناوین «ثقة، ثقة، عین» را برای وی ذکر کرده است. (۱۱: ص ۱۹۵) ۳-۷-۳ العلاء بن رزین:

شیخ طوسی او را جزء اصحاب امام صادق علیه السلام ذکر کرده است. (۴: ص ۲۴۷) نجاشی نیز می‌نویسد: «... کان یلقی السویق، روی عن أبي عبد الله علیه السلام، و صحب محمد بن مسلم و فقه علیه و کان ثقةً وجهاً». (۱۱: ص ۲۹۸) ۴-۷-۳ محمد بن مسلم:

شیخ طوسی ایشان را جزء اصحاب امام صادق علیه السلام و امام باقر علیه السلام و امام کاظم علیه السلام می‌آورد و می‌نویسد: لقی أبا عبد الله علیه السلام. (۴: ص ۲۹۴ و ۱۴۴ و ۳۴۲) نجاشی با عناوین «وجه أصحابنا بالكوفة»، «فقيه»، «ورع»، «صحب ابا جعفر و ابا عبد الله و روی عنها» و «کان من أوثق الناس» از ایشان یاد کرده است. (۱۱: ص ۳۲۴) ۵-۷-۳ نتیجه:

علامه مجلسی این حدیث را صحیح شمرده است. (۹: ص ۴۳۰) با بررسی سند این حدیث معلوم می‌شود که این حدیث صحیح است. سند آن نیز نازل است.

۸-۳) حدیث ۸:

۱-۸-۳) سند حدیث

عِدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ، عَنِ الْوَشَّاءِ، عَنْ أَبِي الْحَسَنِ الرِّضَا عليه السلام
قال: سَمِعْتُهُ يَقُولُ: قَالَ عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ عليه السلام: - الْحَدِيثُ (۱۲: ج ۱، ص ۳۰۷)

۲-۸-۳) سند این روایت قبلاً بررسی شده است. (بنگريد: ۲-۲-۱، ۳-۲-۱، ۴-۱-۱).

۳-۸-۳) نتیجه:

علامه مجلسی این حدیث را صحیح نامیده است. (۹: ص ۴۳۱) اما این حدیث موثق است؛ چون احمد بن محمد غیر امامی (اشعری) ولی توثیق شده است. سند نیز عالی است.

۹-۳) حدیث ۹:

۱-۹-۳) سند حدیث

أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ أَبِي نَصْرٍ قَالَ: كَتَبْتُ إِلَى الرِّضَا عليه السلام كِتَاباً
فَكَانَ فِي بَعْضِ مَا كَتَبْتُ: قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ: - الْحَدِيثُ (۱۲: ج ۱، ص ۳۰۶-۳۰۷)

بررسی سند

۲-۹-۳) أحمد بن محمد بن أبي نصر = أحمد بن محمد بن أبي نصر البزنطي
شيخ طوسي ایشان را جزء اصحاب امام کاظم عليه السلام و امام رضا عليه السلام یاد کرده و با عناوین «مولى السكوني»، «ثقة» و «جليل القدر» نام برده است. (۴: ص ۳۳۲ و ۳۵۱)
نجاشی نیز می نویسد: «... البزنطي، كوفي، لقي الرضا و أبا جعفر عليه السلام و كان عظيم المنزلة عندهما و له كُتُبٌ.» (۱۱: ص ۷۵)

۳-۹-۳) نتیجه:

علامه مجلسی این حدیث را صحیح نامیده است. (۹: ص ۴۳۰) اما این حدیث نیز موثق است. عالی السند نیز می باشد.

منابع

١. حرّ عاملی، محمدبن حسن. تفصیل وسائل الشیعه إلى تحصیل مسائل الشریعة. تحقیق: مؤسسه آل البيت، چاپ اول، ۱۴۱۳ ق.
٢. خوئی، سید ابوالقاسم. معجم رجال الحديث. مرکز نشر آثار الشیعه.
٣. شیخ بهائی، محمدبن حسین عاملی. الوجیزه فی علم الدراية (رسائل فی رواية الحديث). قم: دارالحديث، ۱۳۸۲ ش / ۱۴۲۴ ق.
٤. طوسی، محمدبن حسن. رجال الطوسی. مؤسسة النشر الاسلامی. الطبعة الاولى.
٥. ———. الفهرست. مؤسسه نشر الفقاهة. الطبعة الثانية، ۱۴۲۲ ق.
٦. شهید ثانی، زین الدین الجبجعی العاملی. الرعاية فی علم الدراية. تحقیق: عبدالحسین محمد علی بقال. قم: مكتبة آية الله مرعشی، ۱۴۱۳ ق.
٧. الغضائری، احمدبن الحسين. الرجال لابن الغضائری. قم: دارالحديث. الطبعة الاولى. ۱۳۸۰ ش.
٨. مامقانی، عبدالله. مقباس لهداية فی علم الدراية. تحقیق: محمد رضا مامقانی. مؤسسه آل البيت الاحیاء التراث، ۱۴۱۱ ق.
٩. مجلسی، محمد باقر. مرآة العقول فی شرح اخبار آل الرسول. دارالکتب الاسلامیه. چاپ دوم، ۱۳۶۳ ش.
١٠. معروف الحسنی، هاشم. دراسات فی الحديث و المحدثین. بیروت. دارالتعارف للمطبوعات، ۱۹۷۸ م.
١١. نجاشی، احمدبن علی. فهرست أسماء مصنفی الشیعه (رجال النجاشی). قم: مؤسسة النشر الاسلامی.
١٢. کلینی، محمدبن یعقوب. اصول کافی. با ترجمه و شرح سید جواد مصطفوی.
١٣. حبیب العمیدی، ثامر هاشم. الشيخ الكليني البغدادي و كتابه الكافي. مكتب الاعلام الاسلامی. الطبعة الاولى، ۱۴۱۴ ق.
١٤. اردبیلی الغروی الحائری، محمدبن علی. جامع الرواة و ازاحة الاشتباهات عن الطرق و الإستاد. بیروت: منشورات دارالأضواء، ۱۹۸۳ ق.